

*Ричков П. А.**доктор архітектури,
завідувач кафедри архітектури
та середовищного дизайну
Національного університету
водного господарства
та природокористування*

НЕМИРІВ НА ПОДІЛЛІ: МАЛОВІДОМИЙ УРБАНІСТИЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТУ ДОБИ ПРОСВІТНИЦТВА

Доба правління останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського (1764–1795) була достатньо сприятливою для здійснення нових містобудівних акцій. Найбільш віддаленим від столиці урбаністичним проектом стало перепланування містечка Немирів на Поділлі — нині районного центру Вінницької області в Україні. Власнику містечка Вінцентію Потоцькому в кінці 1770-х — на початку 1780-х років вдалося втілити регулярну розпланувальну схему, котра стала показовим віддзеркаленням тогочасних ідей класицистичного урбанізму. На жаль, протягом наступних двох століть характерні ознаки цього неординарного проекту були поступово затерті.

Подільський Немирів відомий сьогодні передовсім своїм горілчанним брендом «Niemirow», хоча має вагомі підстави бути представленим в історії містобудівного мистецтва. В останній чверті XVIII ст. тут мала місце цікава, однак малодосліджена спроба широкомасштабної перебудови містечка, незаслужено обділена увагою архітектурної історіографії — як польської, так і української.

Однією з перших історію Немирова спробувала дослідити Люцина Стадніцька в нарисі під назвою «Немирів Подільський колись і сьогодні» [1]. Трохи подалі від міста авторка зауважила виразні сліди оборонних ровів та валів, які, на її думку, свідчили про те, що поселення відіграло роль «кресових» оборонних осередків Польщі. Насправді ж згідно з новітнім дослідженнями — це Немирівське городище виникло ще в скіфську добу [2]. Воно розташовано на відстані чотирьох кілометрів на схід від сучасного Немирова з обох боків невеличкої річки Мирки. На лівому березі розташовувався дводільний дитинець, а зовнішнє кільце земляних укріплень, наближаючись у плані до правильного кола, майже половиною свого периметру охоплювало і правий берег [3]. Ця гігантська територія загальною площею близько 1000 га оточена по периметру високими земляними валами висотою 5–9 метрів, які і сьогодні вражають своїми розмірами (рис. 1). Однак зв'язок між Немировим і

Рис. 1. Загальний вигляд земляних валів стародавнього городища поблизу Немирова. Сателітарний знімок, 2011 р.

цими рештками прадавнього скіфського поселення, що датується археологами приблизно 6–7 ст. до н. е., не підтверджений фактами і є скоріше символічним.

Містечко Немирів вперше з'являється на старовинних мапах лише у XVII ст. Гійом Левассер де Боплан на одній зі своїх карт, докладених до виданого в 1650 році «Опису України», показав не лише існуюче місто під назвою *Nimirov*, але й відтворив поряд прадавнє городище [4] (рис. 2). В 1648 році Немирів був власністю князя Яреми Вишнівецького. У тому ж році військом Богдана Хмельницького замок був узятий, спалений, а вся його залага була знищена. В 1670–1672 роках місто відвідав відомий мандрівник Ульрик Вердум, який у своїх нотатках зафіксував доволі позитивне враження: «Колись то було загалом зграбне місто, оточене земляним валом з дерев'яними брамами. Від півдня його боронить озеро (точніше став. — *П. Р.*), на березі якого підноситься ладний замок. Папський костел — з каменю, руський — з дерева, ратуша також з дерева. Місто це належить по спадку пану Жабницькому» [5].

У 1685 році Немирів стає столицею так званого «князівства Сарматії», інспірованого Турцією з призначеним очільником Юрієм Хмель-

Рис. 2. Картографічна фіксація Немирова та стародавнього городища на мапі Г.Л. Боплана, 1650-ті рр. За В. Кордтом

ницьким, який споруджує тут палац для своєї резиденції [6]. Де був цей палац, достеменно невідомо. Однак можна припустити, що його садиба з міркувань безпеки розташовувалася на території колишнього замку і навряд чи вирізнялася своєю архітектурою. Згодом він, очевидно, був у користуванні турецької адміністрації, хоча існують повідомлення, що в 1692 році місто, а разом з ним і палацова будівля Хмельницького, були поруйновані [7].

Просторовий уклад стародавнього Немирова протягом XVI–XVII ст. історична картографія не фіксує. Втім, виходячи з природного ландшафту топографії цієї місцевості та пізніших планів кінця XVIII ст. видається можливим відтворити його загальні просторові характеристики, принаймні гіпотетично (рис. 3).

Після повернення в 1699 році до складу Речі Посполитої Немирів більш ніж на півтора століття стає власністю князівської родини Потоцьких. В немирівському замку в 1737 році Юзеф Потоцький приймав представників трьох ворогуючих держав — Росії, Австрії і Туреччини. Після майже двомісячних перемовин цей так званий Немирівський з'їзд завершився безрезультатно. Однак сам факт проведення тут таких поважних міждержавних перемовин говорить на користь статусу і надійності укріплень немирівського замку.

Радикальні зміни в житті та забудові містечка розпочалися з ініціативи коронного підкоморія, генерала-лейтенанта Вінцентія Потоцького (?–1825), котрий в кінці 1771 року згідно із заповітом отримав значні маєтності, зокрема Немирів з передмістями, навколишніми селами та

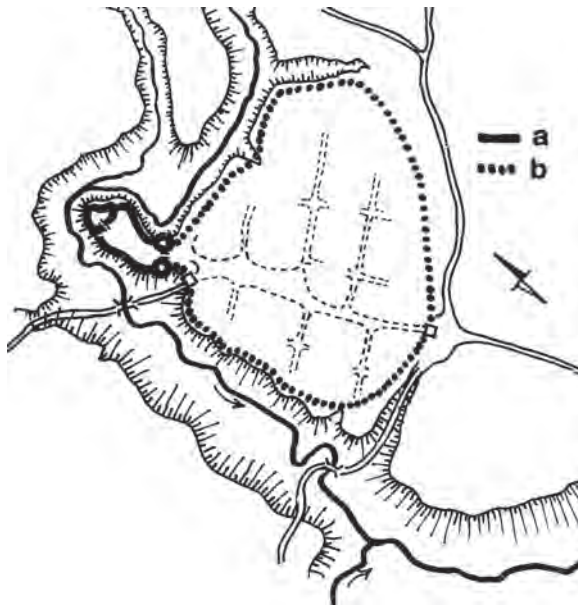

Рис. 3. Розпланувальна структура Немирова станом на кін. XVII ст. Гіпотетична схема автора

фільварками. Його рішення обрати Немирів своєю садибою не виглядає випадковим. Підставами, очевидно, послужили декілька чинників: близькість до основних земельних володінь, наявність містечкової інфраструктури, добрий клімат та мальовничі природні ландшафти з густими лісами, повноводними річками, врожайними ланами. Через закоханість у природні красоти пан Вінцентій згадується як послідовний ентузіаст розведення у своїх володіннях породистих фруктових садів. А ще він запам'ятався своєю схильністю до управлінської автономії, наслідком чого стало карбування власних монет, які оберталися лише в межах його володінь [8].

Креативні амбіції спонукали його взятися за реалізацію серйозних господарських та будівельних планів. Саме так можна розцінювати масштабний задум перебудови Немирова згідно з урбаністичними трендами другої половини XVIII ст., коли класицизм впевнено опанував не лише архітектурну стилістику, але й містобудівні процеси. Відомо, що підкоморій неодноразово бував у Парижі, добре знав регулярний стиль Версалю та інші подібні класицистичні реалізації в Англії, Франції, Саксонії тощо. Тому ідея втілення принципів регулярного урбанізму на прикладі власного Немирова захопила його своєю практичною і естетичною привабливістю, незважаючи на географічну віддаленість містечка від європейських культурних центрів.

Звичайно, це не була чисто альтруїстична акція без прагматичного зиску. Як здається, головним мотиваційним чинником Потоцького для масштабних містобудівних перетворень були економічні міркування. Йшлося насамперед про створення цілого господарського комплексу, котрий міг би задовольнити не лише власні потреби, але й забезпечити постачання товарів на зовнішні ринки. Власне, з цих позицій можна пояснити появу в Немирові різних виробничих закладів. Серед них вирізнялася шкіряна фабрика для виготовлення продукції «англійської» якості, тобто її вироби справді були настільки добрими, що вивозилися за кордон і вже у 1784 році її чистий дохід становив 8400 злотих. Запрацювали також суконна фабрика, фабрика по виготовленню зброї (шабель та рушниць), майстерня по виготовленню головних уборів, фабрика ситцю (перкалі), де разом з іноземцями працювали місцеві жителі, та інші підприємства. Таким чином, у Немирові був створений цілий виробничий комплекс — не характерний для відносно невеликого провінційного містечка.

В 1775 р. в Немирові нараховувалося загалом 326 дворів — 140 у самому місті та 186 на передмістях. У 1779 р. король Станіслав-Август дав місту грамоту з правом влаштувати 8 нових ярмарків — 5 тижневих і 3 двотижневих [9]. Цей факт засвідчує створення кращих умов для реалізації виробленої продукції. Відтак можна вважати, що станом на кінець 1770-х років місто вже зазнало урбаністичних трансформацій і водночас була реалізована програма нового житлового, громадського та виробничого будівництва. Для забезпечення пристойних умов проживання для запрошених закордонних майстрів власник міста розпорядився спорудити декілька десятків однотипних садибних будинків, котрі розташувалися головним чином вздовж головної міської осі згідно з новим планом. Щоправда, для облаштування майстерень були використані також старіші будівлі, зокрема на території колишнього замку.

Складнощі з дотриманням якості продукції та її подальшим збутом до певної міри остудили невдовзі містобудівний запал власника. У 1785 році В. Потоцький продав ситцеву фабрику міщанину Анрі Ам'є, котрий став вимагати для себе митних пільг на вироблений товар, оскільки мав намір експортувати його до Росії та Туреччини [10].

Нові імпульси в розбудові міста досить швидко принесли перші результати. Згідно з нотатками пруського інженер-лейтенанта та мандрівника Гаммарда, які були укладені в 1783 році, в Немирові вже існувала розвинута будівельна інфраструктура. Зокрема, тут нараховувалося близько 400 будинків, торговельні площі та стайні для заїзду. Будинки були як муровані, так і дерев'яні, переважно одноповерхові. Вікна й двері у них

Рис. 4. План Немирова, 1784 р. За матеріалами РДВІА

виходили переважно на вулицю. Згадуються чотири храми — греко-католицький, два римо-католицьких і протестантський. Зауваживши, що місто належить одному з найбагатших магнатів України Вінцентію Потоцькому, автор відзначив, що його замок стоїть на високій гранітній скелі, а в одній з частин замку розташоване приміщення фабрики текстильних виробів [11]. На цій фабриці тканин у Немирові у 1784 році працювало 120 робітників, а керував виробничим процесом німець Міллер [12].

Історія, на жаль, не залишила нам вихідного проектного документа, який би засвідчив оригінальний первісний урбаністичний задум щодо перепланування Немирова. Однак в архівних фондах збереглося три фіксаційних плани міста, що значною мірою ілюструють загальну проектну ідею. Існують підстави для припущення, що у формуванні урбаністичного задуму є і особистий внесок самого підкоморія.

Найдавніший серед відомих планів Немирова датується 1784 роком [13] (рис. 4). Складений в лаконічний окомірний спосіб, цей план не має детальної легенди стосовно зображених тут будівель. Лише на самому кресленні є декілька надписів, які позначають серед усієї міської забудови її найважливіші елементи. Зокрема, позначено замок (*le chateau*),

ярмарок (*la foire*), парадну площу (*place de parade*), штаб-квартиру (*quartier general*) та два передмістя (*fauxbourg Sloboda* та *fauxbourg Stelluvca*), дорогу на Ковалівку. На північ від містечка позначено також єврейське кладовище (*sepulturte des juife*), що можна вважати свідченням домінування єврейського етносу в тогочасному Немирові. Відсутність детальної легенди на плані можна розцінювати як зацікавленість укладача та його замовника не стільки детальним функціональним наповненням цього документа, скільки інтересом до загальних просторових особливостей його забудови.

Звичайно, план цей не підпадає під визначення проектного, оскільки він був укладений згідно зі своїм датуванням щонайменше на 5 років пізніше від початку масштабної перебудови міста. Однак, будучи хронологічно першим відомим нам картографічним документом тодішнього Немирова, він достатньо точно передає вихідну композиційну схему, що була задумана його автором і потім більш менш повно була реалізована на місцевості. Тому представлена тут розпланувальна концепція, на нашу думку, найтісніше пов'язана з первісним проектним документом, який, певно, існував, однак, можливо, був втрачений.

Невідомо також, хто був автором цього плану. Чи це був професійний архітектор, чи, можливо, до справи одноосібно долучився сам власник містечка — про те, на жаль, невідомо. Однак останнє припущення, зважаючи на тривале захоплення Потоцького колекціонуванням творів мистецтва і, безперечно, на його добру обізнаність стосовно тогочасних урбаністичних практик Європи, робить це припущення доволі імовірним. Не виключено, втім, що В. Потоцькому вдалося долучити до перепланування Немирова якогось невідомого нам фахівця з Франції, про що може свідчити франкомовний характер документа.

Важливою пізнавальною частиною плану 1784 року є інформація щодо топографії, локалізації та будівельної інфраструктури старої замкової території. Поза сумнівом, вибір саме Немирова для урбаністичного експерименту був зумовлений наявністю вигідного ландшафту з видовженим мисовидним виступом в північно-західному напрямку, тобто такою природною топографією, що забезпечувала достатньо сприятливі умови і для самого замку, і для прилеглої містечкової забудови, розташованої дещо вище по рельєфу. Звертає на себе увагу видовжена півострівна територія колишнього замку, яка на момент укладання плану мала нерегулярну забудову з декількох будинків. А з власне оборонних споруд документ фіксує лише два симетричних земляних бастіони незвичної овальної форми. Якихось інших ознак замкових укріплень план не містить, хоча на сучасній замковій ділянці простежуються ледь видимі слі-

ди перекопу, який, очевидно, колись відокремлював крайню живописну ділянку від більшої частини замкового півострова. Отже, не виключено, що раніше замок мав двочленну структуру — відносно невелике ядро на крайній ділянці півострова і більш простору основну територію замку.

Безперечно, план 1784 року цікавий також своєю розпланувальною композицією. Невідомий автор вузловим пунктом усієї містобудівної композиції обрав замковий півострів, котрий на той час хоча вже і втратив свою оборонну функцію, однак зберіг певну будівельну інфраструктуру і, головне, мав поважне значення своєрідної домінанти усієї міської забудови. Очевидно, що стара міська вулиця віддавна поєднувала майже по прямій лінії в'їзд до замку зі старою міською брамою, влаштованою в товщі оборонного земляного валу, що півкільцем оточував територію навколо міста. Таким чином була закріплена головна композиційна і комунікаційна діагональ на терені міста. Однак фіксація самої композиційної вісі ще не визначала її функціонального наповнення і конкретної забудови. По цій вісі найближче до замку розташовувалася симетрична група будівель головного торговельного призначення (на плані позначено як «*la foire*») з напівзамкнутим дворовим простором, утвореним п'ятьма симетричними будівлями. Цей простір був частково відкритий в напрямку великої парадної площі у вигляді прямокутника зі співвідношенням сторін приблизно 1 до 1,5. Звертає на себе увагу також той факт, що головна вісь міської забудови вже вийшла за межі старого міста і отримала виразне продовження в південно-східному напрямку у вигляді широкої вулиці, симетрично забудованої з обох сторін щільно розміщеними житловими будинками, кількість яких складала більше півсотні. Цікаво також, що на ділянці, де згодом був споруджений палац Болеслава Потоцького та закладений парк, на плані чітко видно сільськогосподарські угіддя.

Пізніше походження має інший план Немирова [14] (рис. 5). Наведене в його архівному описі датування 1788 роком збігається з історичним фактом перебування тут російського військового контингенту, хоча до другого поділу Польщі ще залишалося п'ять років. На відміну від плану 1784 року цей документ вирізняється більшою детальністю і кращою якістю графічного виконання. Зазначено укладачів — російських інженерів-прапорщиків Федора Короткова та Павла Авакова. До плану, що також важливо, долучена доволі інформативна легенда, що складається з 17 позицій:

«А — Уніятські церкви; В — Польской костель; С — Лютеранская кирха; D — Главная квартира; Е — Дом польского графа Потоцкого; F — Жидовская школа; G — Каменные и деревянные лавки; H — Сит-

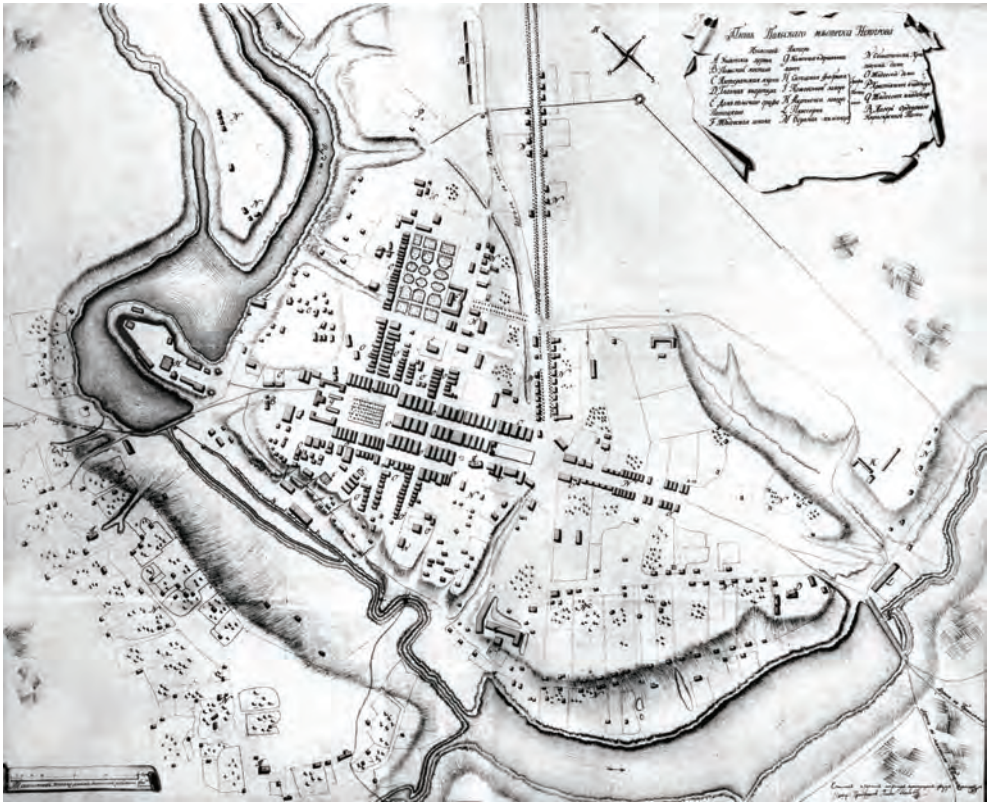

Рис. 5. План Немирова, 1788 р. За матеріалами РДВІА

цова фабрика; І — Кожевенной заводъ; К — Кирпичные заводы; L — Пивоварни; М — Водяная мельница; N — Обывательскіе Христіянскіе дома; O — Жидовскіе дома; P — Христіянское кладбище; Q — Жидовское кладбище; R — Лагерь Орденскаго Кирасирскаго Полка».

Не випадково п'ять маєтностей, позначених на плані літерами Н–М, додатково охарактеризовані в легенді як такі, що належать графу Потоцькому. Серед них — ситцева фабрика, шкіряний та цегляні заводи, пивоварня, водяний млин. Порівняння цього документа з попереднім планом від 1784 року дає можливість відслідкувати усі ті зміни, що відбулися в місті протягом чотирьох років, що минули з моменту укладання першого плану. Найважливішим, на наш погляд, моментом є фіксація палацу В. Потоцького разом з невеликим садом на території старого міста.

Значно вищий ступінь деталізації плану 1788 року в порівнянні з попередником 1784 року дає також достатньо підстав для графічної реконструкції загального вигляду містечка (рис. 6). Характер тих змін, які відрізняють його від плану 1784 року, дозволяють поставити під сумнів фіксаційний характер першого міського плану і віднести його до роз-

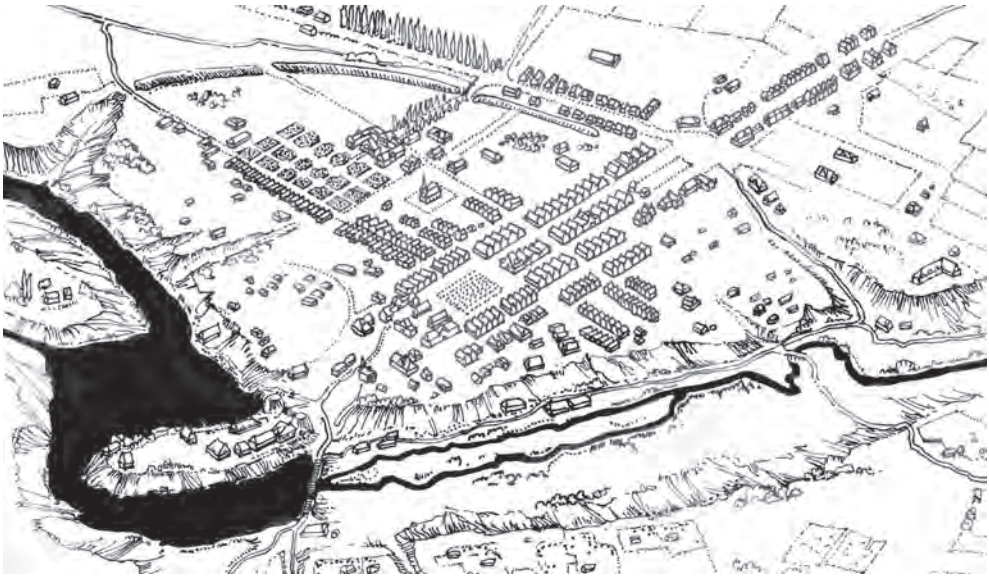

Рис. 6. Загальний вигляд Немирова станом на кінець XVIII ст.
Графічна реконструкція автора

ряду дуалістичних фіксаційно-проектних документів, де, з одного боку, присутні елементи вже існуючої інфраструктури, а з іншого — долучені фрагменти, які, можливо, є лише віддзеркаленням проектних намірів (наприклад, чіткі ряди уніфікованих будинків за межами старого міста вздовж двох вулиць — тієї, що є продовженням головної міської просторово-композиційної осі, і тієї, що пролягала від передбрамної площі в північно-східному напрямку). Лише на початку XIX ст. ця остання магістраль отримала потужне композиційне завершення з південно-західного напрямку у вигляді класицистичного костелу.

Особливості подальшого просторового розвитку містечка можна прослідкувати на третьому російськомовному фіксаційному плані під назвою «Планъ польскаго местечка Немирова» [15], підписаному генерал-майором Ніколаєм Бердяєвим (рис. 7). План не датовано, але цілком очевидно, що його можна вважати пізнішим від двох попередніх. Зважаючи на те, що в його назві містечко все ще визнається «польським», можна припустити його створення на початку 1790-х років. На користь цього припущення промовляє і легенда, яка нараховує, як і план 1788 року, 17 позицій, однак дещо відмінного змісту:

«А — Приходські православныя Церкви; В — Польской костель; С — Церковь Лютеранскаго Закона; D — Главная квартира; Е — Жидовская школа; F — Каменные и деревянные лавки; G — Домъ въ которомъ живеть графъ Потоцкий; H — Гимназія; I — Дом ксіонза Лютеранскаго;

Рис. 7. План Немирова, 1790-ті роки. За матеріалами РДВІА

К — Ситсовая фабрика; L — Кожевные и Кирпишные Заводы; М — Пивоварня Християнськіе дома; О — Християнских жителів Дома; Р — Жидовськіе дома; Q — Кладбище польское; R — Кладбище Жидовское» [16].

Ще одним свідченням пізнішого виконання цього третього плану можна вважати зміни у конфесійній приналежності сакральних об'єктів. Так, якщо на другому плані зазначені уніатські церкви, то на третьому плані вже зафіксовані парафіяльні православні церкви. Відомо, що згідно з розпорядженням Катерини II на анексованих територіях розпочався активний процес ліквідації унії, який особливого розмаху набув саме в 1793 році після другого поділу Польщі. За даними Подільської духовної консисторії впливало, що лише за два роки (1794–1795 рр.) і лише в Брацлавській губернії до православ'я долучено 1 295 471 душ греко-католицького віросповідання обох статей з 1442 церквами [17].

Окрім детального відтворення загальної урбаністичної композиції Немирова вищезгадані три плани дають певну уяву стосовно забудови замкового півострова (рис. 8 а, б, в, г). Після неодноразових руйнувань у минулому замок станом на 1784 рік вже не виглядав як оборонна твердиня, хоча і зберіг два земляних бастіони. На цей час тут нараховува-

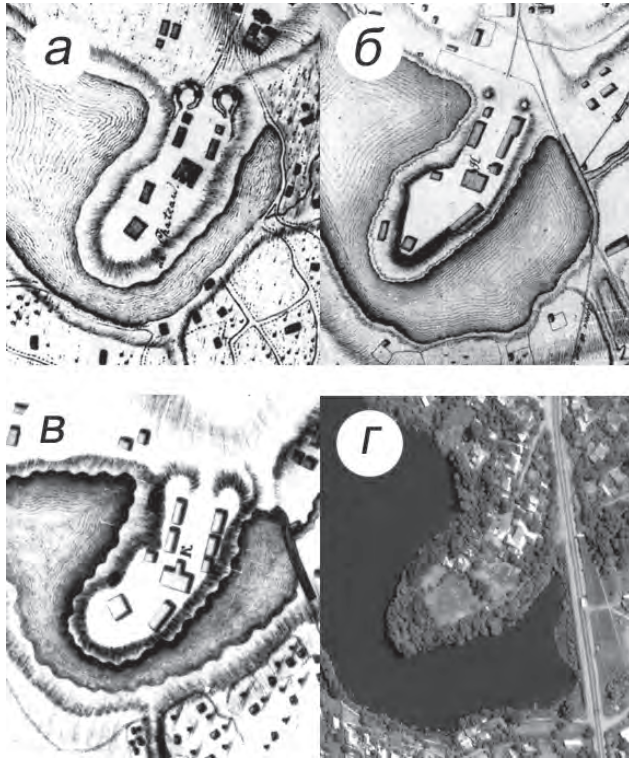

Рис. 8. Забудова замкового півострова згідно з:
 а — планом 1784 р.; б — планом 1788 р.; в — планом 1790-х років;
 г — сучасною супутниковою зйомкою 2013 р.

лося сім будівель, з яких п'ятеро утворювали симетрично організовану групу, яку можна вважати першою резиденцією Вінцентія Потоцького. На плані 1788 року на замковому півострові кількість будівель зросла до дев'яти, що пояснювалося виробничими потребами. Така ж кількість позначена і на третьому плані.

Сьогодні, після більш ніж двох століть, на замковій території практично повністю втрачені ознаки фортифікаційних та виробничих споруд. Нині ця територія зайнята приватними садибами та невеликими городами. Цікаво, що спілкування з тутешніми мешканцями засвідчує, що більшість з них навіть не здогадується, що їхні обійстя та городи розташовані на території стародавнього замку.

Виглядає цілком логічним, що після набуття Немирова В. Потоцький відразу розпочав тут будівництво свого палацу. Як впливає з архівних планів, палац цей розташувався в західній частині старого міста по сусідству з єврейськими помешканнями. Відносно невелика за розмірами земельна ділянка все-таки дозволяла облаштування невеликого

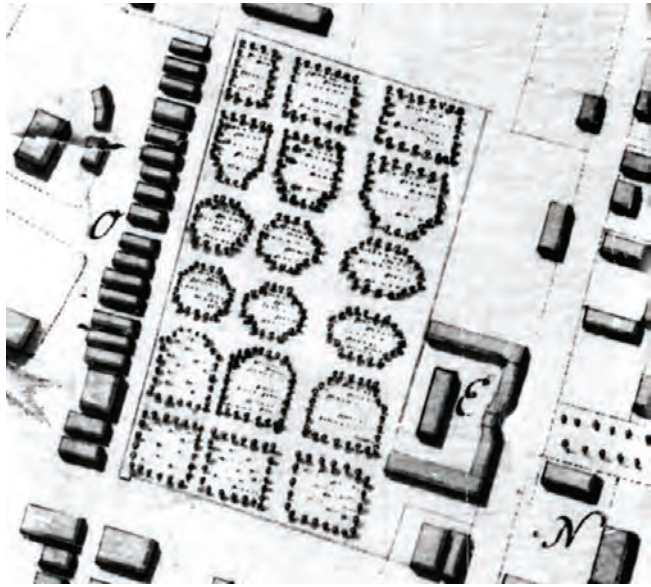

Рис. 9. Палацово-парковий комплекс В. Потоцького.
Фрагмент плану Немирова, 1788 р.

саду на регулярних засадах. Ця садиба в своєму спрощеному вигляді вже зафіксована на плані 1784 року, хоча і без підпису. Судячи за планувальною композицією, первісно це був комплекс з трьох будівель — з головним корпусом і двома симетричними флігелями. Значиться ця садиба і в легендах до двох інших планів. Зокрема, на плані 1788 року палац виглядає вже дещо по-іншому, а поряд з ним зафіксовано регулярний сад з ортогональною схемою прогулянкових доріжок (рис. 9).

Цікаву версію про обставини знищення палацу В. Потоцького в Немирові повідомив у своїх мемуарах А. Хржонцевський. Виявляється, російський полководець граф Суворов, перебуваючи зі своїм військом на Поділлі, в кінці 1794 року після поразки польського повстання забажав повторно, як і рік тому, зимувати зі своїм штабом в Немирові, де йому сподобалося проводити військові навчання. Підкоморій, дізнавшись про такі наміри російського полководця, розпорядився розвалити свій немирівський палац. Внаслідок цього Суворову довелося влаштувати собі іншу штаб-квартиру в сусідньому Тульчині [18].

Брак докладної інформації про перший немирівський палац В. Потоцького спричинив згодом необґрунтовані припущення дослідників стосовно його локалізації нібито на тому самому місці, де згодом з'явилися палацові споруди Болеслава Потоцького та Марії Щербатової. Зокрема, відомий знавець палацових резиденцій на польських теренах Роман Афтаназі стверджував, що всі палаци в Немирові споруджені були

на місці того першого, який був заснований Вінцентієм Потоцьким [19]. Насправді ж, як випливає з наведених картографічних джерел, ці пізніші палаци були споруджені вже за межами старого міста на ділянці, яка в кінці XVIII ст. належала до приміських сільськогосподарських угідь.

На третьому плані Немирова виразно прослідковуються локалізація сакральних об'єктів, котрі, слід відзначити, в цілому були підпорядковані загальній містобудівній композиції і практично жоден з них не претендував на роль архітектурних доміант міста. Загалом у Немирові станом на кінець XVIII ст. існували чотири релігійні громади, — протестантська, католицька, уніатська та іудейська. В їх користуванні перебувало шість святинь.

Звертає на себе увагу просторова локалізація цих сакральних об'єктів. Нічим іншим як симпатіями самого власника В. Потоцького не можна пояснити преференції щодо невеликої протестантської громади лютеран в сенсі локалізації їхньої кірхи по сусідству з садибою графа, на відстані кількох десятків метрів. Більше того, сама ця мурована кірха була збудована на кошт власника міста [20]. Старий католицький костел містився на ділянці поміж ринком та замком та, судячи з його зображення на міському плані, мав невеликі розміри і, скоріше за все, був дерев'яним. Натомість зафіксовано три церкви: найбільша розташовувалася на узвишші в межах старого міста, а дві менші — на передмісті Штилівка. Єврейська синагога містилася на верхній бровці горішньої території старого міста, дещо західніше від ринку, посеред хаотичного скупчення єврейських помешкань. До сьогодні з цих шести святинь з пізнішою добудовою дзвіниці (арх. Ф. Мехович) частково збереглася лише кірха (рис. 10).

Негативне ставлення до російської експансії і до входження Немирова до складу Російської імперії спонукали Вінцентія в 1802 році продати свої немирівські маєтності Щенсному Потоцькому і виїхати за межі Росії. Після цього подальший розвиток Немирова характеризувався некерованими містобудівними процесами. Ремісничі підприємства стали відтоді на шлях поступового занепаду, хоча слава про немирівських майстрів ще не раз відзначалася в історичних описах [21].

Протягом XIX ст. міська забудова поступово еволюціонувала в напрямку стихійних видозмін. Хоча основна вулиця, що виходила із замку, надійно утримувала роль головної урбаністичної вісі, архітектура будівель з часом урізноманітнювалася відповідно до потреб та смаків містян. Колись правильний регулярний ритм однотипних житлових будинків, в чотири ряди вибудованих вздовж головної просторової осі міста, поступово втрачав візуальну строгість внаслідок зникнення окремих

Рис. 10. Лютеранська кірха. Кін. XVIII ст., прибудова дзвіниці, 1840-ві роки. Поштівка поч. XX ст.

будинків і появи нових. Вже на початку XX ст. забудова головної вулиці наблизилася до хаотичного вигляду, характерного для більшості провінційних містечок, хоча за деформованими фронтом вуличної забудови де-не-де відчувалися регулярні ритми первісного задуму (рис. 11).

Традицію палацового будівництва в Немирові продовжив Болеслав Потоцький. В реалізації його будівельних задумів активну участь взяв архітектор Францішек (Франц) Мехович (1783–1852) — професор Кременецького ліцею, а згодом декан факультету математичних наук Київського університету Св. Володимира. Після його звільнення з університету з політичних мотивів граф Болеслав Потоцький, який на той час був помічником попечителя Київського навчального округу, запросив

Рис. 11. Забудова головної міської вулиці Базарної. Поштівка поч. XX ст.

архітектора до Немирова. Ф. Мехович запроектував тут низку помітних об'єктів, серед яких особливо виділявся новий палац графа [22]. Для його спорудження Болеслав призначив доволі простору ділянку за межами старого міста, вільну від забудови, оскільки територія колишнього палацового комплексу Вінцентія Потоцького, що була в старому місті, вже була поглинута щільною забудовою середмістя. Ця нова ділянка містилася в південно-східній частині міста і була зорієнтована на мальовничий лівобережний ландшафт річечки Мирки. На плані міста, укладеному в 1866 році, сам палац не нанесено, однак загальна паркова територія спеціально позначена підписом «палац і парк графині Строганової» [23] (рис. 12).

Згодом на місці «болеславового» палацу його онука Марія Щербатова (від народження Строганова) в 1894–1917 роках спорудила новий мурований палац в неокласичному стилі, уцілілий до наших часів [24] (архітектори Г. Грінер та Е. Крамарж). Перед головним фасадом палацу був розпланований доволі розлогий парк, територія якого плавно спускалася до русла ріки, яка завдяки штучній греблі перетворилася на невеликий став. У процесі свого подальшого розвитку сформувався своєрідний палацово-парковий ансамбль, який від радянських часів виконує функції санаторно-лікувального закладу [25].

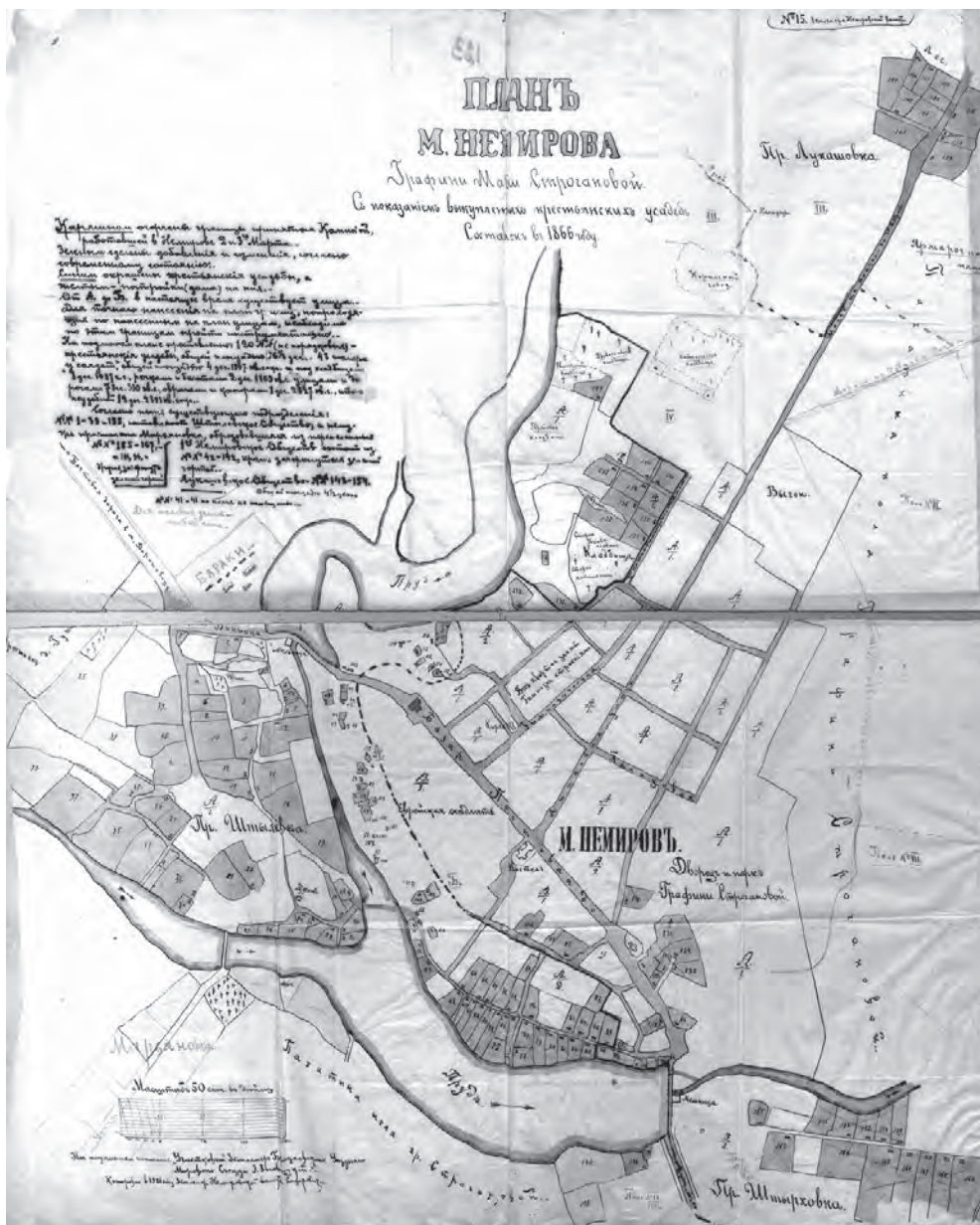

Рис. 12. План міста Немирова, 1866 р. З фондів ДАВінО

***

Протягом 1710–1766 років у західній та центральній Польщі було засновано більш ніж 40 нових міст, з яких лише два були королівськими [26]. Майже всі вони були невеликими локальними поселеннями напів-ремісничого-напіваграрного характеру. Лише деякі з них були новими істотними доповненнями до існуючих центрів.

Новий підйом містобудівних ініціатив у Польщі припадає на період правління останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського (1764–1795), котрий сам був ініціатором багатьох господарських, суспільних та мистецьких ініціатив і тому не випадково отримав характеристику «короля-архітектора» [27]. Його економічні, соціальні та мистецькі ініціативи торкнулися декількох містобудівних проектів і водночас заохочували до подібних акцій представників магнатських кіл [28]. Не дивно, що починання короля часто відігравали роль дієвих імпульсів для подібних ініціатив в аристократичному середовищі Речі Посполитої [29]. Головна мотивація нових урбаністичних ініціатив передбачала створення у містах нових можливостей для промислового виробництва задля забезпечення реальної конкуренції щодо закордонного імпорту. Стремління до господарського підйому королівського та аристократичного доменів шляхом нових урбаністичних ініціатив ґрунтувалися на французькому та німецькому досвіді і в цілому підпорядковувалися ідеології «просвітницького абсолютизму». Найактивнішим у цьому відношенні вважається надвірний литовський підскарбій Антоній Тизенгауз, котрому належить заснування низки нових міст протягом 1760–1770 рр. [30]. Особливим розмахом вирізнявся замовлений ним проект нового містечка Лосошня біля Гродно, що являв собою комплекс промислових, адміністративних т. зв. Житлових об'єктів, згрупованих навколо декількох круглих площ з вільотними радіусами вулиць [31].

В подібній атмосфері соціального заангажування та стимулювання господарського поступу Вінцентій Потоцький за своїм статусом також не міг не долучитися до урбаністичних та господарчих ініціатив, — особливо коли сам король демонстрував своє захоплення новими будівельними справами, зокрема в процесі перебудови після пожежі містечка Козеніци, де розміщувалася одна з королівських резиденцій.

Можна припустити, що немирівська урбаністична акція Вінцентія Потоцького генетично якимось чином була пов'язана з перетвореннями в Козеніцах. Однак якщо функціональне наповнення міського плану Козеніц носило репрезентативний характер, то перепланування в Немирові характеризувалося скоріше прагматичними міркуваннями. Про це свідчив уже той факт, що старовинне ядро міста — територія оборонного замку — була віддана цілковито для задоволення господарських та виробничих потреб. У формуванні ж нової забудови, так само як і в Козеніцах, чітко простежувався строгий геометричний порядок з виразним домінуванням двох композиційних осей — головної, яка розпочиналася від замку і наскрізь перетинала старе місто, і допоміжної, що під прямим кутом поклала початок нової міської магістралі, яка і до сьогодні є визначальним елементом розпланувальної структури Немирова.

Загалом на території Поділля та Брацлавщини це була єдина спроба реалізації цілісного урбаністичного задуму на регулярних засадах. Суспільний статус і фінансові можливості В. Потоцького дозволили продуктивно відреагувати на новітні урбаністичні тренди останньої чверті XVIII ст., коли раціональний класицизм впевнено опанував не лише архітектурну стилістику палацово-паркових закладань, але й зачіпав урбаністичні процеси. Тому наслідування тогочасних принципів регулярних розпланувальних схем видавалося йому, очевидно, абсолютно доцільним і виправданим, навіть у випадку Немирова — невеликого подільського містечка, на тисячі миль віддаленого від європейських культурних центрів.

Приклад Немирова підтверджує тезу, що саме приватні міста в цей період часто створювались як витвори містобудівного мистецтва [32]. Особливо це стосувалося тих випадків, коли власник був добре обізнаний з містобудівними реалізаціями у провідних культурних осередках тогочасної Європи. Тому можливість реалізувати в своїх володіннях певну урбаністичну концепцію розглядалася ним водночас як можливість демонстрації свого суспільного статусу і підтвердження матеріального іміджу. Неодноразово відзначалося, що це явище виглядає доволі специфічним і заслуговує на особливу увагу дослідників [33]. Це при тому, що кількість королівських містобудівних акцій протягом XVIII ст. постійно зменшувалася. Тому не випадково в історичних оцінках польського урбанізму роль впливової і освіченої магнатурії у XVIII ст. була визнана першорядною. Урбаністичний експеримент, задуманий і втілений у подільському Немирові в 1780-ті роки, — яскравий приклад вагомості цієї ролі, а сам він безумовно може вважатися оригінальним і своєрідним віддзеркаленням своєї історичної доби. Водночас аналіз особливостей немирівського експерименту кінця XVIII ст. дозволяє за «мерехтінням» сучасної міської інфраструктури (рис. 13) розгледіти малопомітні сліди творчих пошуків урбаністичної досконалості, закодовані в сучасному міському середовищі.

Список літератури

1. *Stadnicka L.* Niemirow Podolski niegdyś i dziś // *Gazeta Lubelska / Pismo codzienne rolniczo-przemysłowo-handłowe a literackie*, 1884, N 219–223.

2. *Немирівське* городище // *Енциклопедія історії України*. — Т. 7. — К.: Наукова думка, 2010. — С. 366–367.

3. *Моруженко А. О.* Оборонні споруди Немирівського городища. — *Археологія*, 1975. — № 15. — С. 66–70.

4. *Фрагмент* карти наведено за виданням: Кордт В. Материали по истории русской картографии. Вып. II. Карты всей России и Западных областей до конца XVII в. — К.: типография «С.В. Кульженко», 1910. — Лист V.

Рис. 13. Немирів. Сателітарна фіксація міської забудови, 2013 р.

5. *Liske Xawery*. *Cudzoziemcy w Polsce*. — Lwów: nakł. Gubrynowicza i Schmidta, 1876. — S.113.

6. *Гульдман В. К.* Памятники старины в Подолии. — Каменец-Подольский. — 1901. — С.107.

7. *Гульдман В. К.* Там само. — С. 108.

8. *Aftanazy R.* Materiały do dziejów rezydencji. Т.ХА. Dawne wojewódstwo Braclawskie. — Warszawa, 1991. — S.192.

9. *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794). — Т. II. — Kraków: druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1883. — S.240.

10. *Вінтоняк О.* Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст. — Львів; Мюнхен, 1995. — С. 68–69.

11. *Вінтоняк О.* Там само. — С. 83.

12. *Російський державний воєнно-історичний архів (РДВІА), ф. ВУА, спр. 22217, «PLAN de la Ville Nimmerov en Ukraine Polonoise ou il y avoies le quartier general de l'armee Russe... 1784. Fait du Capitaine H de Baver (Bover? — П.Р.)» («План міста Немирова в Польській Україні, де розміщена генеральна штаб-квартира російської армії. Виконав капітан Г. де [Бове]» — П.Р.).*
13. РДВІА, ф. 349, оп. 19, спр. 4347, «Планъ польскаго містечка Немирова. 1788 г. Снимал и чертил инженер-прапорщик Федор Коротков. Инженер прапорщик Павел Аваков». В архівному описі цього документа зазначена дата його створення — 1788 р., хоча на кресленіку датування відсутнє.
14. РДВІА, ф. ВУА, спр. 22218, «План польского местечка Немирова. Подпись: генерал-майор Николай Бердяев» Б. д. [к. XVIII–XIX ст.]. Збережена оригінальна транскрипція.
15. *Петров Н. И.* Подолия. Историческое описание. — СПб., 1891. — С. 212.
16. *Chrzyszczewski A.* Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna. — Wrocław i. i.: Zakł. Nar. Im. Ossolińskich, wyd. PAN, 1976. — S. 95.
17. *Aftanazy R.* Op. cit. — S. 195.
18. *Polski Słownik Biograficzny.* T.28/2, Zsz.117. — Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź, PAN, 1985. — S. 228.
19. *Święcki T.* Opis starożytnej Polski. T.2. — Warszawa 1928. — S. 201.
20. *Шенк Г.О.* Нариси з історії Польщі. Поляки в Немирові. — Вінниця, 2008. — С. 54.
21. *Державний архів Вінницької області, ф. 39, о. 4, сп. 1, арк. 125.* «План м. Немирова графини Маріи Строгановой с показаніємъ выкупленыхъ крестьянскихъ усадебъ. Составлен в 1866 году».
22. *Encyklopedia kresów.* — Kraków, 2004. — S. 307.
23. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР.* Т. 2. — К.: Будівельник, 1985. — С. 25.
24. *Kalinowski W., Trawkowski S.* Polish towns to the mid of XIX century. — Warszawa, 1965. — S. 54.
25. *Ostrowski W.* Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko. — Warszawa: oficyna wydawnicza Politechniki Warszawskiej, 2001. — S. 216.
26. *Kalinowski W., Trawkowski S.* Polish towns... — P. 54.
27. *Kalinowski W.* Zarys historii budowy miast w Polsce do połowy XIX wieku. — Toruń: wydawnictwa uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1966. — S. 32.
28. *Kalinowski W.* Zarys historii... — S. 33.
29. *Miłobędzki A.* Zarys dziejów architektury w Polsce. — Warszawa, Wiedza Powszechna, 1968. — S. 252–253.
30. *Wyrobisz A.* Miasta prywatne w Polsce XVI–XVIII w. jako inwestycje kulturalne // *Кварталник Історії Культури Матеріальної.* — R. XXVI, 1978. — N 1. — S.48.
31. *Trzebiński W.* Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce XVIII wieku. — Warszawa, PWN, 1962. — S. 5.

Стаття надійшла до редакції 7 червня 2014 р.